

एड्मोकेसी फोरम

सामयिक पत्र

वर्ष ३ अंक १

मार्च २०१३

नेपालमा यौनजन्य तथा लैंगिक हिंसाका पीडितको न्यायप्राप्तिका चुनौती

१. परिचय

२०५२ देखि २०६३ सालसम्म नेपालमा चलेको दस वर्षे सशस्त्र अन्तरिक द्वन्द्वले देशलाई गहिरो रूपमा प्रभाव पार्यो र द्वन्द्वोत्तर समयमा पनि महिला र बालिका यसबाट प्रताडित हुने क्रम जारी नै रहेको छ। द्वन्द्वका दौरान अधिकांश महिलाले यौनजन्य हिंसा लगायत अन्य हिंसा खेप्नुपरेको थियो भने उनीहरूले अझै पनि विभिन्न प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक समस्या भोग्नुपरेको छ। विशेषगरी यौनजन्य हिंसाका पीडित महिलामाथि समाजले लगाउने लाञ्छनाको सामना गर्दै आइरहेका छन्।

द्वन्द्वका दौरान महिलाहरू व्यापकरूपमा यौन हिंसाको सिकार भएतापनि नेपाल सरकारले यस्ता हिंसाका मुद्दाको न त अभिलेख नै राखेको छ न त हिंसा भएको स्वीकार नै गरेको छ। वास्तवमा द्वन्द्वपछिका वर्षहरूमा पीडित महिलाका मुद्दाको अभिलेख राख्न र उनीहरूलाई क्षतिपूर्ति एवं कानुनी उपचार प्रदान गर्न राज्य चुकेको छ।^१ पीडितहरू न्यायका लागि अग्रसर रहँदा सामाजिक लाञ्छना, व्याप्त दण्डहीनता, साक्षीहरूको सुरक्षाको अभाव, अपर्याप्त प्रमाण र प्रभावहीन न्यायिक संयन्त्रजस्ता अवरोधको लगातार सामना गरिरहेका छन् जसले महिला अधिकारको पूर्ण सुनिश्चिततालाई ठाउँ निषेध गरेको छ।

यस्ता अपराधमा हालसम्म पनि जवाफदेहिता स्थापित गर्न चुकेको कारण द्वन्द्वपश्चात्को समयमा पनि यौन हिंसाका घटनाले प्रश्रय पाइरहेको छ। एकपछि अर्को सरकारले यौन हिंसाका घटनामा हुने दण्डहीनतालाई मौन स्वीकृति दिँदै जानुले पनि द्वन्द्वपश्चात्को समयमा यस्ता घटनालाई वैधानिकता प्रदान मात्र गरेको छैन बरु घटनालाई अझ बढाउन प्रोत्साहन समेत गरेको छ।^२

^१ See United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights (UNOHCHR) 'Nepal Conflict Report An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006', October 2012.

^२ WOREC and WILPF, *The Prosecution of Sexual Violence in Nepal*, Report to CEDAW, April 2011, available at: <<http://www2.ohchr.org/>

द्वन्द्वका दौरान भएका यौन हिंसाका घटना मात्र सम्बोधन नभएका होइनन् बरु बृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर भएपछि घटेका यौन हिंसाका घटना समेत यहि समस्या यथावत छ र यस्ता घटनामा कुनै कमी नआएको एक अध्ययनले देखाएको छ।^३

२. अभिलेखीकरणका चुनौतीहरू

द्वन्द्वकाल र द्वन्द्वपश्चात्का यौन हिंसाका सम्पूर्ण मुद्दामा महिलाहरूले हिंसाको घटनालाई बाहिर ल्याउँदा उनीहरू दोहोरो रूपमा प्रताडित हुने खतरा रहन्छ।^४ उनीहरूले यौन हिंसाको मात्र सिकार हुनुपर्ने नभई पछि आफ्नो आत्मसम्मान समेत गुम्नेगरी बदनामी र लाञ्छना सहनुपर्ने हुन्छ। तसर्थ केवल २५ प्रतिशत हिंसाका पीडित महिलाले स्वाथ्योपचार खोज्ने र अत्यन्त न्यून (लगभग २० प्रतिशत) कानुनी उपचारका लागि अगाडि आउने महिला पुनर्स्थापना केन्द्र (ओरेक) को अनुमानलाई आश्चर्य मान्नु पर्दैन।^५ नेपाली समाजमा व्याप्त यौन हिंसाका सिकार भएकाहरूलाई हेर्ने नकरात्मक दृष्टिकोण र पीडितहरू मौनताको आवरणमा बस्नुपर्ने संस्कार नै तथ्याङ्क संकलनका सबै

english/bodies/cedaw/docs/ngos/WOREC_Nepal_WILPF_for_the_session_Nepal_CEDAW49.pdf

^३ Ibid.

^४ See UNOHCHR, 'Nepal Conflict Report An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006', October 2012.

^५ Facts on Violence Against Women in Nepal," WOREC Nepal, 2012, available at: <<http://www.worecnepal.org/sites/default/files/VAW-Fact-Sheet-2012-WOREC.pdf>>, see also Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011). "The United Nations estimates that, worldwide, one in five women will become a victim of rape or attempted rape in her lifetime...In contrast, according to the Nepali Women's Police Cell (a special unit within Nepal's police force that handles crimes against women) 376 cases of rape and 101 cases of attempted rape were filed in the court in fiscal year 2009-2010," United Nations Sec'y General, United to End Violence Against Women: Fact Sheet, at 1 (2007), available at: <<http://www.un.org/en/women/endviolence/pdf/VAW.pdf>>. U.S. Embassy in Nepal, 2010 Annual Human Rights Report – Nepal (2011), available at: <<http://nepal.usembassy.gov/2010ahr.html>>

भन्दा ठूला चुनौतीहरू हुन्।⁶ पीडितलाई कुनै हानि नपुऱ्याई यौन हिंसाका मुद्दाको अभिलेखीकरण गर्नु मानवअधिकार अनुगमनको मौलिक सिद्धान्त हो तर यो कार्यसम्पादन गर्न समाजमा व्याप्त यस्ता रूढीवादी सोचले गर्दा कठिन भइरहेको छ।

द्वन्द्वका दौरान भएका यौन हिंसाका सम्पूर्ण घटनाको बृहत् अभिलेख नहुनुले संकलित केही सूचनाले मात्र केवल यौन हिंसाको प्रवृत्तिबारे गुणात्मक अध्ययनलाई मद्दत पुऱ्याएको छ। बलात्कारमा हुने सामाजिक लाञ्छना र महिलाहरूले आफूमाथि भएको हिंसाबारे बोल्न हिचकिचाउनुले यौन हिंसाका घटना कति गम्भीर थिए भन्ने सही अभिलेख राख्न असंभवप्रायः भएको छ।⁷ आरोप फिर्ता लिनका लागि आफू र आफ्नो परिवारविरुद्ध आउने धम्कीका कारण, समाजबाट आउने दबाव जसले पीडितलाई आरोपीविरुद्ध अदालतमा सशरीर उपस्थित हुनबाट रोक्छ, प्रहरीले जाहेरी दर्ता गर्न अस्वीकार गर्नु, पीडकबाट हुन सक्ने सम्भावित प्रतिशोध र अझ बढी प्रताडित बन्नुपर्ने भयका कारण यौन हिंसाका पीडित महिलाहरूले प्रायः आफ्ना मुद्दा उठाउन सक्दैनन्।⁸ सुरक्षाफौजद्वारा भएका यौन हिंसाका घटनाहरूमा पीडित महिलाहरूले उजुरी हाल्न डराउने गरेको महिला अधिकार क्षेत्रमा कार्यरत संस्था ओरेकको ठहर छ।⁹ यसको अलवा उजुरी दर्ता गर्न चाहेमा पनि त्यो प्रभावहीन हुन्छ, किनकि प्रहरीले सेना विरुद्ध परेको उजुरीउपर अनुसन्धान नै नगर्ने वा अनुसन्धान कार्यलाई हस्तक्षेप गर्ने गर्दछ।¹⁰ बलात्कारका सामान्य मुद्दाहरू प्रहरीमा उजुरी गर्ने प्रवृत्ति बढेको भएपनि द्वन्द्वकालीन समयका यौन हिंसाका मुद्दाका सवालमा भने यो अझै चुनौतीपूर्ण रहेको छ।

३. यौन हिंसा र लैङ्गिक हिंसाका पीडित तथा हिंसा प्रवृत्ति विश्लेषण

विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाले संकलन गरेको अनुसन्धानका आधारमा यौन हिंसाका प्रवृत्तिको पहिचान गर्न सकिन्छ।¹¹ विभिन्न

⁶ UNCT-Nepal, "Joint UNCT Input on Nepal" para 4.

⁷ See below, 'Difficulties faced by Women'. This is supported by research conducted by WOREC, which estimates that only 25 percent of women victims of violence seek medical care and fewer (about 20 percent) seek legal remedies; Facts on Violence Against Women in Nepal," WOREC Nepal, 2012.

⁸ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011) at 10. See also UNOHCHR, *Nepal Conflict Report An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006*, October 2012.

⁹ UNOHCHR, *Nepal Conflict Report An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006*, October 2012, WOREC, *Violence against Women in Nepal*, page 2.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Such as Advocacy Forum, ICTJ, WOREC, Blue Diamond Society, Transitional Justice Reference Archive (TJRA), (a database of 300,000

अनुसन्धानका निष्कर्षले के देखाएको छ भने द्वन्द्वकालका दौरान केही निश्चित सन्दर्भमा विशेषगरेर महिला र बालिकालाई बलात्कार र अन्य यौन हिंसाकालागि लक्षित गरिन्थ्यो। सामान्यतया यौन हिंसाको सिकायत गर्ने अधिकांश महिला र बालिका माओवादीको पकड भएको क्षेत्र वा सेनाको ब्यारेकको नजिक रहेका स्थानमा बसोबास गर्ने भेटिएका छन्। अनुसन्धानको निष्कर्षले के पनि देखाएको छ भने द्वन्द्वका दौरान घरमा पुरुषको सदस्यको अनुपस्थितिको फाइदा सुरक्षाफौज, माओवादी र अन्य व्यक्तिहरूले लिएका थिए किनकि यस्तो समयमा महिला र बालिकालाई लक्षित गर्न सहज हुन्थ्यो। पीडितलाई सर्च अपरेसनका दौरान उनीहरूको घरबाट वा जबरजस्ती घरबाट बाहिर लगी नजिकैको स्थानमा बलात्कार गरिएको प्रवृत्ति पनि देखिन्छ। सुरक्षाफौजले पीडितको घरमा गई पीडितलाई वा पीडितका परिवारलाई माओवादीको अभियोग लगाउने र पीडितलाई बलात्कार गरेको पनि भेटिएको छ।¹² यौन हिंसाका यस्ता घटना पीडितको परिवार र बालबच्चाको उपस्थितिमा पनि हुनेगरेका तथ्य पनि सार्वजनिक भएका छन्। महिला तथा बालिकाले घरबाहिरको आफ्नो दैनिक कार्य जस्तो कि घाँस दाउरा वा पराल संकलन गर्दा, पानी लिन जाँदा, बजार जाँदा वा घरमा एकलै काम गरिरहेको अवस्थामा उनीहरूलाई यौन हिंसाको सिकार बनाइने गरेको पनि बारम्बार उठेका थिए।¹³ यसबाहेक हिरासतमा पनि सेना र प्रहरीले महिलामाथियातना र दुर्व्यवहार गर्नेगरेको अनुसन्धानको निष्कर्षले देखाएको छ। यस्ताखाले यातनामा महिलाको योनिमा बन्दुक वा लठ्ठीजस्ता वस्तुहरू छिराउने, बुट लगाएर महिलाको शरीरमा कुल्चने, स्तन र यौनाङ्गजस्ता संवेदनशील अङ्गमा मुक्का र लात्तीले हान्ने, स्तन र यौनाङ्गमा करेन्ट लगाउने, हातखुट्टा बाँधी आँखामा पट्टी लगाएर बलात्कार गर्ने, जबरजस्ती नाङ्गो बनाउने, अश्लील शब्द बोल्ने र यौन दुर्व्यवहार गर्ने धम्की दिनेगर्दथे।¹⁴

न्यायको लागि अगाडि आउने पीडितमध्ये अधिकांश नाबालिग हुनु सर्वाधिक चिन्ताको विषय हो। एडभोकेसी फोरमले अभिलेखीकरण गरेका जम्मा १२८ बलात्कारको घटनामा २ प्रतिशत दस वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरका र बाँकी ११ प्रतिशत सोह्र वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरको रहेको पाएको छ (नेपालको कानूनअन्तर्गत १६ वर्षभन्दा कम उमेरकालाई नाबालिग मानिन्छ)। यसका अतिरिक्त, अधिकांश बालिकाले उनीहरू स्कूल जाँदाका बखत सुरक्षाफौजले अनुचित र अनावश्यक "सुरक्षा जाँच" गर्ने गरेको बताए। यस्ता जाँचका दौरान उनीहरूको स्तन र तिघ्राजस्ता संवेदनशील अङ्गहरू छुने र उनीहरूलाई तथानाम गाली गर्ने समेत भेटिएको छ।

documents collected by the UN High Commissioner for Human Rights in Nepal).

¹² Advocacy Forum and International Centre for Transitional Justice, *Across The Lines: The impacts of Nepal's Conflict on Women* (2010), page 53.

¹³ Ibid, page 34.

¹⁴ Ibid, page 52.

४. पीडितका स्वास्थ्य एवं औषधोपचारसम्बन्धी विश्लेषण

यसै त यौन हिंसाका घटनामा तथ्याङ्कको उल्लेख्य अभाव हुन्छ, त्यसमाथि पनि बलात्कारबाट गर्भवती भएका महिलाहरूको तथ्याङ्क पाउन त भन्ने कठिन हुन्छ। त्यसैले यस विषयमा कुनै पनि संस्थाले व्यवस्थित तथ्याङ्क संकलन गरेको पाइदैन। यद्यपि युनिएफपिए र युनिसेफको समन्वयमा लैङ्गिक हिंसाका पीडितलाई एकीकृत स्वास्थ्यशिविरअन्तर्गत बृहत् सेवा प्रदान गर्नका लागि एक परियोजना सञ्चालन गरिएको थियो। यो परियोजनाले एडभोकेसी फोरमलाई यौनजन्य हिंसाको अभिलेखीकरण गर्न सहयोग समेत गर्‍यो।

सन् २०१० मा एडभोकेसी फोरम र संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तराष्ट्रिय केन्द्रले संयुक्त रूपमा गरेको अनुसन्धानले यो समस्यासँग सम्बन्धित विभिन्न सवालहरूलाई उजागर गरेको थियो। द्वन्द्वका दौरान अधिकांश महिला अवाञ्छित रूपमा गर्भवती भएको, विभिन्न स्त्री रोग र मनोसामाजिक समस्याबाट ग्रस्त भएको अनुसन्धानले देखाएको छ। ग्रामीण भेगका स्वास्थ्य चौकीमा स्वास्थ्य सेवा र औषधिको अभाव रहेको पाइयो।¹⁵ यसबाहेक माओवादीलाई उपचार गरेको आरोपमा सुरक्षाफौजद्वारा लक्षित हुनसकिने डरका कारण जिल्ला स्वास्थ्य चौकीहरूमा स्वास्थ्यकर्मीहरू प्रायः अनुपस्थित रहन्थे। यातायातको अभावका कारण पनि महिलालाई स्वास्थ्य सेवा लिनका लागि लामो पैदल यात्रा गर्न कठिन नै थियो। बलात्कार पीडित महिलाहरूले हालसम्म पनि स्त्रीरोगसम्बन्धी विभिन्न समस्याहरू लगायत मानसिक तथा सामाजिक पीडा खेप्नु परेको छ। साथै, अधिकांशले यौनसुखबाट वञ्चित हुनुपरेको वा गर्भवती हुन नसकेको कुरा अनुसन्धानले देखाएको छ। केही महिलाका लागि भने सुरक्षाको अभाव र मौन बस्नका लागि पीडकबाट आउने धम्कीले उनीहरूको मानसिक आघातलाई भन्नु बढाएको केही महिलाको भनाई रहेको छ। बलात्कारका केही पीडितले त आत्महत्या समेत गरेका छन् भने केहीले आत्महत्याको प्रयास गरेका दृष्टान्तहरू पनि भेटियो। अध्ययनले यस्ता पीडितमा आत्महत्याको प्रवृत्ति व्याप्त रहेको निष्कर्ष समेत गरेको थियो।

माओवादी पार्टीभित्र यौन दुर्व्यवहारका सिकार भएका महिलाले असुरक्षित गर्भपतन गर्नु परेको खुलासा पनि अध्ययनमा उल्लेख छ। माओवादी कार्यकर्ताले यदाकदा गर्भवती महिला कार्यकर्तालाई गर्भपतनको लागि बाध्य पार्ने गरेको र यस्ता गर्भपतन प्रायः असुरक्षित हुने गरेको आरोप अनुसन्धान कार्यमा सक्रिय रहेका टोलीले स्वास्थ्यकर्मी र अन्य स्रोतबाट प्राप्त गरेका थिए। यस्तै एउटा मुद्दामा एक बालिका माओवादी कार्यकर्ता

र उनकी आमालाई गर्भपतन गर्न अस्वीकार गरेको कारण एक पुरुष माओवादी कार्यकर्ताले कुटपीट गरेको कुरा एकजना महिला स्वास्थ्यकर्मीले बताएकी थिइन्। अर्को घटनामा माओवादीको शिविरमा एउटी गर्भवती कार्यकर्तालाई उनको गर्भपतन नभएसम्म निरन्तर दौडन लगाएको एक प्रत्यक्षदर्शी महिलाले बताएकी थिइन्।¹⁶

अवाञ्छित गर्भधारण र बलात्कारपश्चात् जन्मिएका बालबच्चाका कारण अधिकांश महिलामा परेको भावनात्मक, सामाजिक एवं आर्थिक असर र यसले उनीहरूको जीवनमा पुऱ्याएको क्षतिलाई पनि प्रस्तुत अनुसन्धानले देखाएको छ। नेपालमा विवाहपूर्वको गर्भधारणलाई सामाजिक लाञ्छनाको रूपमा हेरिन्छ। विशेषगरेर हिन्दु परिवारका महिला विवाहपूर्व नै गर्भवती भएमा उनीहरूले भयानक सामाजिक, सांस्कृतिक र आर्थिक दबावको सामना गर्नुपर्छ। अधिकांश महिलाले बलात्कारबाट जन्मेका आफ्ना बालबच्चाको जन्मदर्ता गराउन पाएका छैनन् जसले गर्दा उनीहरूको मनोसामाजिक समस्यालाई भन्नु विकराल बनाएको छ। यस्ता बालबालिकाले कालान्तरमा नागरिकता पाउन अत्यन्त कठिन हुने कुरामा दुईमत छैन। बालबालिकाले आमाको नाममा नागरिकता पाउने कानुनी प्रावधान भएतापनि¹⁷ ग्रामीण भेगका महिलाहरू आफैसँग नागरिकताको प्रमाणपत्र नहुनसक्छ। अतः त्यस्तो बच्चाका बाबु नभएको खण्डमा उनले नागरिकताको लागि आवेदन दर्ता गर्दा कठिनाइको सामना गर्नुपर्छ। बलात्कारपश्चात् गर्भवती भएको कारण वा सरकारी सुरक्षाफौजका कर्मचारी वा माओवादी कार्यकर्तासँग यौन सम्पर्क राखेको कारण महिलाहरू आफ्नै समाज र परिवारद्वारा कसरी बहिष्कृत हुनुपर्‍यो भन्ने अनुसन्धानका दौरान अभिलेखीकरण गरिएको थियो।

५. पीडकको विश्लेषण

आरोपी पीडकहरूको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा यौनजन्य हिंसासम्बन्धी सिकायत गरिएका अधिकांश घटनाहरू राज्य पक्षबाट (७३%) गरिएको पाइयो जसमध्ये ५७% शाही नेपाली सेनाले गरेका थिए। ४२% मुद्दामा पीडितहरूले पीडकको पहिचान गर्नसक्ने बताए। बलात्कार का यी अधिकांश मुद्दा पीडितको घरमा वा घरछेउमा भएको थियो। सुरक्षाफौजका प्रत्येक कर्मचारीले आफूहरू महिला एवं बालिकालाई बलात्कार गर्ने कार्यलगायतका अपराधमा जवाफदेही हुनुपर्ने सोच राख्दै द्वन्द्वका दौरान र द्वन्द्वपश्चात् व्याप्त रहेको दण्डहीनताको वातावरणको फाइदा लिएको देखिन्छ। अधिकांश मुद्दामा मथिल्ला तहका र उच्चपदस्थ अधिकारीलाई त्यस्ता बलात्कारबारे ज्ञान भएतापनि उनीहरूले पीडकविरुद्ध कारवाही नगरेको देखिन्छ।¹⁸

¹⁶ Advocacy Forum and ICTJ, *Across the Lines*, page 56, above note 11.

¹⁷ Nepal Citizenship Act (2006), Section 8.

¹⁸ Amnesty International, *A Deepening Human Rights Crisis: Time for Action*, December 2002, available at: <<http://www.amnesty.org/en/library/>

¹⁵ See Section 7.3 below.

यस्ताखाले बलात्कार सेनाको ब्यारेक (स्थायी वा अस्थायी) रहेको क्षेत्रमा बढी मात्रामा भएको देखिन्छ।¹⁹ एडभोकेसी फोरमले अभिलेख गरेको कुल १२८ मुद्दामध्ये आधाभन्दा बढी (५७%) यौनजन्य हिंसाका घटनामा एकभन्दा बढी पीडकको संलग्नता रहेको पाइएको छ। यो अत्यन्त चिन्ताको विषय हो किनकि यसले द्वन्द्वका दौरान यौन हिंसा गरिनु “स्वीकार्य” हुन्छ र पीडकहरू यस्ता कार्य समूहमा समेत वैभिकक रूपमा गर्छन् भन्ने दण्डहीनताको संस्कारतर्फ इङ्गित गर्दछ।

६. नीतिगत चुनौतीहरू

६.१ “पीडित” को परिभाषा र क्षतिपूर्ति

पीडित भन्नाले “फौजदारी कानूनको दुरुपयोगलाई निर्धारण गर्ने कानूनलगायत पक्ष राष्ट्रमा विद्यमान रहेको फौजदारी कानूनअन्तर्गत उल्लंघन हुन जानेभूलवश वा जानाजान भएका कार्यका कारण व्यक्तिगत वा सामूहिकरूपमा शारीरिक वा मानसिक चोट, भावनात्मक पीडा, आर्थिक क्षति वा आफ्ना मौलिक अधिकारको उल्लेख्य हानि बेहोरेको व्यक्ति वा व्यक्तिहरू” लाई जनाउँदछ।²⁰

संयुक्त राष्ट्रसंघको आधारभूत सिद्धान्त २० का अनुसार “अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको जघन्य उल्लंघन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लंघनजन्य आर्थिक क्षतिलाई मूल्यांकन गर्दै (पीडितलाई) क्षतिपूर्ति दिनुपर्दछ र उक्त क्षतिपूर्ति उल्लंघनको गाम्भीर्य तथा मुद्दाका परिस्थितिअनुरूप तथा उपयुक्त हुनुपर्दछ।”²¹

asset/ASA31/072/2002/en/ad246553-d772-11dd-b024-21932cd2170d/asa310722002en.pdf>, Key Informant Interview (Human Rights Defender), Kathmandu at 3.2.3.

¹⁹ This correlates with an IHRICON study which found: “in settlement areas surrounding the army barracks, army men were often found to be those who committed many negative acts and were often protected from punishment of their wrongdoings by their high ranking officers.” IHRICON, “Sexual Violence in the “People’s War,” 2007, page 3.

²⁰ Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power Adopted by General Assembly Resolution 40/34 of 29 November 1985. This definition is also contained in the Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law adopted and proclaimed by U.N. General Assembly Resolution 60/147 of 16 December 2005.

²¹ U.N. Basic Principles, Principle 20. The examples of damage include a) physical and mental harm; b) lost opportunities, including employment, education and social benefits; c) material damages and loss of earnings, including loss of earning potential; d) moral damage; e) costs required for legal or expert assistance, medicine and medical services, and psychological and social services. Compensation is referred to in a range of international treaties, such as the ICCPR, CAT, and the Rome Statute of the ICC.

नेपाल सरकारले “द्वन्द्वपीडित” लाई “अन्तरिम राहत” दिने अनेकौं नीति ल्याएको छ तर यी नीतिले बलात्कार तथा अन्य किसिमका यौन हिंसाका पीडितलाई छुटाएका छन्।²² भर्खरै सरकारले द्वन्द्वमा मारिएका वा बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिलाई “अन्तरिम राहत” स्वरूप रु. ३०००००/- दियो। पहिलेको योजनाअन्तर्गत रु. १०००००/- पाइसकेका पीडित परिवारलाई थप रु. २०००००/- दिइयो।²³ त्यसैगरी पूर्ववर्ती सरकारले द्वन्द्वका दौरान पक्राउ तथा थुना परेका व्यक्तिलाई “अन्तरिम राहत” दिने आफ्नो मनसायको घोषणा गरेको थियो।²⁴

आजका मितिसम्म यातना तथा यौन हिंसापीडितले कुनै पनि किसिमको परिपूरण वा “अन्तरिम राहत” पाएका छैनन्। यस्तो राहत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निर्धारण गरेको प्रभावकारी उपचार र परिपूरणको विकल्प नभएपनि सहायताको यो सानो व्यवस्थाबाट यौन हिंसाका पीडितलाई वञ्चित गर्नुले द्वन्द्वोत्तर प्रक्रियामा उनीहरूलाई सीमान्तीकृत बनाएको देखाउँछ।

६.२ सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग

विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधानमा व्यवस्था गरिएका बहुप्रतीक्षित संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र, सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानबिन आयोग, गठन गर्ने प्रक्रियामा ठूलो तगारो आइपरेको छ। विशेषगरी २०६९ जेठ १४ मा संविधानसभा विघटन भएपछि यस्ता संयन्त्रले पीडित र तिनका परिवारलाई सत्य, न्याय र परिपूरण दिने त परै जाओस् यी संयन्त्र स्थापना हुने संभावना समेत टरेर गएको छ। व्यवस्थापिका संसद/संविधानसभा विघटन हुनुभन्दा ठीक अघि संसदसमक्ष विचारार्थ पेस भएको सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानबिन आयोग गठनसम्बन्धी विधेयक फिर्ता लिइयो। २०६९ भदौमा सरकारले एउटामात्र संक्रमणकालीन न्यायको संयन्त्र स्थापित गर्ने अध्यादेश पारित गर्‍यो जसमा यौन हिंसाका अपराधलगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा अपराध मानिने गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन गर्ने पीडकसमेतलाई माफी दिने व्यापक अधिकार आयोगलाई दिइएको छ।

मन्त्रपरिषदले सार्वजनिक रूपमा वा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसँग कुनै पनि परामर्श नगरिकन राष्ट्रपतिसमक्ष उक्त अध्यादेश पेस गर्‍यो। घटनाक्रमको यो ताजा विकासमाथि चिन्ता

²² Advocacy Forum, *Discrimination and Irregularities. The Painful Tale of Interim Relief in Nepal*, 2010, available at: <http://www.advocacyforum.org/downloads/pdf/publications/Discriminations_and_Irregularities_A_painful_tale_of_Interim_Relief_in_Nepal.pdf>

²³ Nepalnews, *Govt to provide Rs 300 thousand to each conflict victim's family*, September 30, 2011.

²⁴ Rising Nepal, *Interview with Minister of Peace and Reconstruction*, available at: <http://www.gorkhapatra.org.np/rising.detail.php?article_id=52673&cat_id=29> published in July 2011.

जाहेर गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तले टिप्पणी गर्‍यो, “संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र स्थापनाको मार्ग प्रशस्त गर्ने कानूनमा अत्यन्त ढिलाइ गरियो र ती मस्यौदामै सीमित रहे । यसका अलावा द्वन्द्वकालमा भएका अन्तर्राष्ट्रिय अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको गम्भीर उल्लंघनमा आममाफी दिनेगरी सरकारले सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई अधिकार दिने प्रयत्न गर्‍यो । विशेषगरी जातिसंहार, मानवताविरुद्धको अपराध र युद्ध अपराधजस्ता अपराधमा आममाफी दिने काम अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सिद्धान्तविपरीत छ, भनी संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्त स्मरण गर्दछ । यसैकारण आममाफीका सम्बन्धमा आफ्नो धारणाविपरीत ठहरिने कुनै पनि राष्ट्रिय प्रक्रियालाई समर्थन गर्नबाट रोक्ने संयुक्त राष्ट्रसंघको नीति छ । आममाफीले दण्डहीनतालाई प्रश्रय गर्ने हुनाले यो अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानूनको विपरीतमात्र छैनन्, यसले सच्चा र दिगो शान्तिको आधारलाई समेत कमजोर बनाउँछन् ।²⁵

अझ, संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तले सिफारिस गरेको छ, ‘द्वन्द्वका दौरान गरिएका यौन हिंसाका सत्यलाई पत्ता लगाउन र तिनको अभिलेख राख्न सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले एउटा कार्यविधि स्थापना गर्नुपर्दछ । यौन हिंसाका पीडितसँग काम गरेको अनुभव भएका उपयुक्त क्षमतावान् महिला कमचारीलाई नियुक्त गर्ने अनि पीडित तथा साक्षीको संरक्षणका उपयुक्त उपायलाई समावेश गर्नेखालको व्यवस्थालाई सुनिश्चित गर्ने काम यसले गर्नुपर्दछ । संयुक्त राष्ट्रसंघ मानवअधिकारसम्बन्धी उच्चायुक्तको प्रतिवेदनका अनुसार यौन हिंसा र लैंगिक हिंसाका पीडितलाई एकीकृत सहयोग संयन्त्रको विकास सूचना संकलन गर्नुअगाडि विकास गर्नुपर्दछ । यस्तो सहयोगमा स्वास्थ्य सेवा, मनोसामाजिक सहयोग, कानुनी परामर्श तथा सहायता, सुरक्षागृह, आपतकालीन कोष र सामुदायिक सुरक्षा संयन्त्रजस्ता राज्यले दिने सामाजिक सेवा समावेश हुनुपर्दछ ।²⁶

अध्यादेशको पाठलाई सार्वजनिक गरिएको छैन तर अध्यादेशको प्रतिलिपि अनौपचारिक रूपमा प्राप्त गरिएको छ । आयोग (क) राजनीतिक सहमतिको आधारमा गठन गरिनेछ, (ख) यसलाई ठहर भएका अपराधमा कारवाहीको सिफारिस गर्ने अधिकार दिइने छैन र (ग) कुनै पनि सर्त नराखिकन आममाफीका लागि सिफारिस गर्ने अधिकार दिइनेछ, जसको अर्थ यस्ता आममाफीले यातना, बलात्कार, जबर्जस्ती बेपत्ता र मानवताविरुद्धको

अपराधलगायतका अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा मानवअधिकारको जघन्य उल्लंघन तथा गम्भीर अपराधलाई समेत समेट्दछ ।²⁷

यसका अलावा अध्यादेशमा मेलमिलाप, परिपूरण र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप प्रक्रियामा महिलाका विशेष आवश्यकतालाई पहिचान गर्ने सवालमा समेत समस्या देखिएका छन् । अध्यादेशमा मेलमिलापको सवालमा आयोगलाई पीडित र पीडकका बीच मेलमिलाप गर्न प्रोत्साहित गर्ने जिम्मेवारी दिइएको छ । यसको परिणामस्वरूप पीडितले “मेलमिलाप प्रक्रिया” का लागि न्यायको अधिकारलाई परित्याग गर्नुपर्ने हुन्छ ।²⁸ अझ, अहिले प्रस्ताव गरिएको सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोग राजनीतिक संयन्त्र हुनेवाला छ जसका कारण यसले पीडितलाई पूर्ण परिपूरण दिन सक्दैन । विशेषगरी पीडकलाई कारवाही भएर पीडितहरूले पाउने सन्तुष्टिका सन्दर्भमा भने परिपूरण अपूरे रहने देखिन्छ ।²⁹ द्वन्द्वमा महिलाले यौन हिंसाका साथै हिंसाबाट धेरै पीडित हुन परेकाले अध्यादेशलाई संशोधन गरेर पीडित महिलाको विशेष जोखिमलाई विचार गर्ने प्रावधान समावेश गर्नु जरुरी छ ।

अध्यादेशको मस्यौदामा आममाफीका प्रावधान राखिएकोमा १४ भदौ २०६९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले गम्भीर चिन्ता व्यक्त गर्‍यो । संयुक्त राष्ट्रसंघीय आवासीय तथा मानवीय संयोजकले भने, “राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गरिएको प्रस्तावित अध्यादेशलाई लागू गर्दा पीडितले न्यायमा पहुँच पाउन असाध्यै असजिलो हुन्छ र यसले थप रूपमा दण्डहीनतालाई संस्थागत गर्ने सम्भावना हुन्छ ।”³⁰ प्रधानमन्त्री बुराम भट्टराईको कामचलाउ सरकारले अध्यादेश ल्याउन पाउने नपाउनेसम्बन्धी व्यापक राजनीतिक वादविवादका बीच यो प्रतिवेदन तयार पर्दाको अवस्थासम्म राष्ट्रपतिले अध्यादेश पारित गरेका छैनन् तर उनले यसो गर्नसक्ने खतरा विद्यमान नै छ किनकि अन्य राजनैतिक मुद्दाहरू जस्तै आयोगको सवालमा पनि राजनैतिक सौदावाजी नहुने भन्ने ग्यारेन्टी छैन ।

²⁷ Mandira Sharma, *Letting them off the hook*, Kathmandu Post, 18 September 2012, available at: <http://www.ekantipur.com/the-kathmandu-post/2012/09/18/oped/letting-them-off-the-hook/239810.html>

²⁸ Section 22(1)...if there is not filed such application [to the Commission for reconciliation] from victim or perpetrator, no restriction shall be deemed to restrict the Commission from promoting reconciliation.” As cited in by International Commission of Jurists, *Comprising Justice: Nepal’s Proposed Ordinance on Commission on Disappeared Persons, Truth and Reconciliation* (October 2012), available at: <http://icj.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2012/10/TJ-Ordinance-Briefing-Paper-FINAL-VERSION.pdf>

²⁹ International Commission of Jurists, *Comprising Justice: Nepal’s Proposed Ordinance on Commission on Disappeared Persons, Truth and Reconciliation* (October 2012), available at: <http://icj.wpengine.netdna-cdn.com/wp-content/uploads/2012/10/TJ-Ordinance-Briefing-Paper-FINAL-VERSION.pdf>

³⁰ Republica, *UN against blanket amnesty for HR violators*, 30 August 2012, available at: <http://www.myrepublica.com/portal/index.php?action=news_details&news_id=40785>

²⁵ UNOHCHR, *Nepal Conflict Report An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006*, October 2012.

²⁶ Nepal Conflict Report: An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006, UNOHCHR, 2012, page 203.

बलात्कारको अपराधमा आममाफी वा क्षमादान दिइनेछैन भनी पहिले गरिएको प्रतिबद्धतालाई मस्यौदाबाट हटाइएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघ महिला र महिला अधिकारमा काम गर्ने अन्य धेरै संस्थाले संसदसमक्ष प्रस्तुत पहिलेका विधेयकको समीक्षा गरेर आफ्नो समीक्षा तथा सुझाव संसदसमक्ष विचारार्थ पेस गरेका थिए। आयोग लैंगिक रूपमा संवेदनशील, स्वतन्त्र र अधिकारसम्पन्न हुन्छ भनी सुनिश्चित गर्ने सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी कानूनलाई प्राथमिकतामा राख्न र सत्यनिरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले यौन हिंसामा काम गर्न अनि यौन हिंसाका पीडितको सार्वजनिक बयानका सामाजिक तथा सुरक्षासम्बन्धी आयाममा विशेष ध्यान दिनका संयुक्त राष्ट्रिय संघीय सिड समितिले नेपाललाई आग्रह गरेको थियो।³¹

६.३ संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षापरिषद्को प्रस्ताव १३२५ र १८२०

अक्टोबर २००० मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षापरिषदले प्रस्ताव १३२५ पारित गर्‍यो जसले “सशस्त्र द्वन्द्वरत सबै पक्षलाई महिला तथा बालबालिकालाई नागरिकको हैसियत प्रदान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सम्मान गर्न” तथा “महिला र बालिकाविरुद्ध हुने लैंगिक हिंसा तथा अन्य किसिमका यौन दुर्व्यवहारबाट संरक्षण गर्न विशेष व्यवस्था गर्न” आह्वान गर्दछ।³² यौन हिंसामा दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने तथा अधिकार उल्लंघनमा जिम्मेवार व्यक्तिमाथि कारवाही गर्ने सबै राज्यको जिम्मेवारीलाई पारित प्रस्तावले सम्बोधन गरेको छ।

अभ्र, १९ जुन २००८ मा पारित प्रस्ताव १८२० मा सुरक्षा परिषदले, “सशस्त्र द्वन्द्वरत सबै पक्षलाई महिला र बालिकालगायत नागरिकहरूको सबै किसिमका यौन हिंसाबाट संरक्षणका लागि उपयुक्त व्यवस्था गर्न” माग गर्दछ।³³ पारित प्रस्तावले द्वन्द्वनिरूपणमा आममाफीका व्यवस्था यौन हिंसाका अपराधमा लागू गर्नु नहुने आवश्यकतामा जोड दिन्छ र सदस्य राष्ट्रलाई “यस्ता कार्यमा जिम्मेवार व्यक्तिलाई कारवाही गर्ने दायित्व पूरा गर्न तथा यौन हिंसाका सबै पीडित, विशेषगरी महिला र बालिका, लाई कानूनबमोजिम समान संरक्षण दिन तथा न्यायमा समान पहुँच दिलाउन” आग्रह गरेको छ।³⁴

सुरक्षा परिषदका यी पारित प्रस्तावको कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले फेब्रुअरी २०११ मा महिला, शान्ति तथा सुरक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना ल्यायो। पुनर्निर्माण तथा शान्तिसम्बन्धी कार्यक्रममा महिलाको सक्रिय सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्नमा

राष्ट्रिय कार्ययोजनाले प्राथमिक जोड दिएको छ। जुलाई २०१२ मा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयले महिलाप्रति विभेदपूर्ण रहेको कानूनको समीक्षा र संशोधन गर्न तथा द्वन्द्वपीडितलाई प्रभावकारी कानुनी सहायता प्रदान गर्नका लागि बलिया कानून तथा नीति बनाउने प्रतिबद्धता जाहेर समेत गरेको छ।³⁵

द्वन्द्वोत्तर समयमा महिलाको भूमिका अभिवृद्धितर्फका यी सकारात्मक कदमका बावजूद द्वन्द्वकालका यौन हिंसाका घटनामा दण्डहीनता अन्त्य गर्नेतर्फ गरिएको ठोस प्रगति भने भाषणवाजीमै सीमित रहेको छ। अभ्र, यौन हिंसामा यसरी व्यापक दण्डहीनता कायम रहँदा सही अर्थमा मेलमिलाप हासिल गर्न सकिने सम्भावना पनि छैन। द्वन्द्वका दौरान गरिएका हजारौं अपराधमा हालसम्म कसैलाई कारवाही नगरिनुले नै यी प्रतिबद्धता व्यवहारमा लागू गरिएका छैनन् भनी देखाउँछ।³⁶ थप रूपमा संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियामा हालै भएका विकासले वास्तवमा सुरक्षा परिषदको पारित प्रस्ताव १३२५ र १८२० को कार्यान्वयनमा एक कदम पछाडि हटेको संकेत दिन्छन्। तल बताइएसरी अगस्ट २०१२ मा संक्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र गठन गर्ने सबभन्दा पछिल्लो सरकारी अध्यादेशले आयोगलाई व्यापक अधिकार दिएर यौन हिंसालगायत गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन गरेका पीडकसमेतलाई आममाफी दिने व्यवस्था गरेको छ। यस्तो कार्य सुरक्षा परिषदको पारित प्रस्ताव १८२० को बिल्कुल विपरीत छ जसले यौन हिंसालाई कुनै पनि किसिमको आममाफीको विषय बनाउनुहुँदैन भनी जोड दिन्छ।

७. न्यायप्राप्तिका अवरोध

७.१ बलात्कारको साँघुरो कानुनी परिभाषा

नेपाली कानूनमा बलात्कारको विद्यमान परिभाषा साँघुरो छ र यसले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डलाई प्रतिबिम्बित गर्दैन।³⁷ यो परिभाषा लिंगले योनिमा गर्ने प्रवेशमा सीमित छ र यसले योनिमा शरीरका अन्य अंग तथा वस्तुको प्रवेशलाई बेवास्ता गरेको छ। यो परिभाषालाई संशोधन गर्नुपर्दछ र यसको दायरालाई बढाउनुपर्दछ ताकि बलात्कार भन्नाले शारीरिक गरिमामाथिको आक्रमणका रूपमा बुझियोस्।

अभ्र, मुलुकी ऐनले बलात्कारको साटो जबर्जस्ती करणी भन्ने शब्द प्रयोग गर्दछ।³⁸ यस्तो खालको भाषाले यौन कार्यमा

³¹ No. 36 of Concluding Observations on Fourth and Fifth (Combined) Periodic Report of Nepal on CEDAW Convention, 2011.

³² UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325) (2000), paras 9 and 10.

³³ UN Security Council Resolution 1820 (S/RES/1820) (2008) para 3.

³⁴ Ibid, para 4.

³⁵ Office of the Prime Minister, *National Strategy and Plan of Action to End Gender Violence and to Empower Gender Equality*, July 2012.

³⁶ On this see Advocacy Forum and Redress (2011), *Held to Account: Making the Law Work to Fight Impunity in Nepal*, available at: <<http://www.redress.org/downloads/Nepal%20Impunity%20Report%20-%20English.pdf>>

³⁷ MulukiAin, Chapter 14.

³⁸ Ibid.

असहमति थियो भन्ने प्रमाणित गर्नका लागि जबर्जस्ती गरिएको र संघर्षका संकेत पाइएको प्रमाण हुनुपर्ने कुरा बुझाउँछ। यसको परिणामस्वरूप शारीरिक बल प्रयोग नगरिकन केवल डरका कारण जोखिममा रहेका महिलामाथि दुर्व्यवहार भएको परिणामस्वरूप भएको बलात्कारलाई प्रमाणित गर्न अझ गाह्रो हुन्छ।

यौन दुर्व्यवहार महिलाविरुद्धको भेदभावकै एक रूप हो र यसको परिणामस्वरूप नेपाल पक्षराष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिदेखि यसलाई निषेध गरेको छ, भनी स्वीकार गर्नुपर्दछ। विशेषगरी आफ्ना सन्धिजन्य दायित्वको अंगका रूपमा महिलाविरुद्ध हुने सबैखाले भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (सिड) ले धारा २ मा बताएको छ, “पक्षराष्ट्रहरू महिलाविरुद्ध गरिने सबै भेदभावको भर्त्सना गर्दछन्, महिलाविरुद्ध गरिने सबै भेदभावलाई उन्मूलन गर्ने नीति उपयुक्त तरिकाबाट अविलम्ब अपनाउन मञ्जुर गर्दछन् तथा यसका लागि (पक्षराष्ट्रहरूले) महिलाविरुद्धका सम्पूर्ण भेदभावलाई निषेध गर्न व्यवस्थापकीय तथा अन्य उपायहरू अपनाउने तथा आवश्यक भएमा दण्ड सजायको समेत व्यवस्था गर्ने” काम गर्नुपर्दछ।³⁹ यसैकारण नेपालले महिलाविरुद्धको भेदभाव अन्त्य गर्नका लागि आफ्नो राष्ट्रिय कानूनमा संशोधन गर्नु जरुरी छ।

७.२ गोपनीयताको अभाव

गोपनीयताले पुनरुत्थानको प्रक्रियामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ, किनकि यसले पीडितलाई सहायता खोज्न, सम्पर्क बनाउन र कुन सूचना कोसँग, कहिले र कसरी बाँड्ने भनी छनोट गर्ने आफ्ना अधिकारको अभ्यास गर्नका लागि अझ बढी सुविधाजनक बनाउँछ। त्यसैले पीडित सहायता केन्द्र, यौन हिंसा पीडितको वकिल र पीडितको सम्बन्धको आधारभूत अवयवका रूपमा गोपनीयता रहेको हुन्छ।⁴⁰

नेपालमा महिलाविरुद्धको यौन हिंसाको समस्यालाई गोपनीयताको अभाव, प्रहरीको कमजोर अनुसन्धान प्रकृया, राज्यको उदासिनता र अप्रभावकारी कानूनले भन्नु विकराल बनाएको छ। उदाहरणका लागि, सेप्टेम्बर २००९ मा प्रहरीले १४ वर्षीया एक बलात्कारपीडितलाई धरानस्थित सुनसरी प्रहरी

कार्यालयबाहिर ठूलो भीडका माझ सार्वजनिक रूपमा सोधपुछ गर्‍यो। बलात्कारी भनिएको एक व्यक्ति प्रहरी अधिकृत थियो र उसले आफूविरुद्धको मुद्दा फिर्ता लिनका लागि पीडितको परिवारलाई रु. ३०,०००/- दिने प्रस्ताव गर्‍यो। परिणाम स्वरूप उक्त मुद्दा खारेज भयो।⁴¹

यौन हिंसाका पीडितको गोपनीयतालाई संरक्षण गर्ने कानून आवश्यक हुन्छ, किनकि घटना सार्वजनिक भएपछि पीडितले सामाजिक कलंक तथा अप्ठ्याराहरूको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ।⁴² पीडितले सामाजिक कार्यकर्ता, चिकित्सक, थेरापिस्ट वा वकिलसँग गर्ने संवादलाई गोप्य राख्ने अधिकारको उपयोग गर्न पाएमा पीडितले अपराधको जानकारी दिन तथा उपचार पाउन इच्छा देखाउँछ।⁴³ गोपनीयताको यस्तो प्रत्याभूति नभएमा “यौन हिंसाका पीडितले आफ्नो व्यक्तिगत सूचना उजागर गर्न इच्छा नदेखाउनसक्छन् किनकि प्रतिरक्षक वकिलले पछि आफ्ना भित्री कुरा समेतलाई जिरह गर्ने र त्यसलाई आफूविरुद्ध पुर्पक्षका क्रममा प्रयोग गर्ने हो कि भनी पीडितमा डर हुन्छ।”⁴⁴

विद्यमान कानूनमा गोप्य बयान लिनुपर्ने व्यवस्था भएपनि⁴⁵ र सर्वोच्च अदालतले यस बारेमा विस्तृत फैसला गरी⁴⁶ निर्देशिका⁴⁷ समेत जारी गरेतापनि नेपालमा पुर्पक्ष सार्वजनिक हुन्छन् तथा खुल्ला इजलासमा गरिन्छन्। यसको समर्थनमा विशेष सार्वजनिक नीति रहेका छन्, जस्तै, यसले आरोपितलाई स्वच्छ सुनुवाइको सुनिश्चितता गर्दछ, तर यस्तोखालको सुनुवाइले पीडितको गोपनीयताको संरक्षण गर्दैन।⁴⁸ यौन हिंसा तथा लैंगिक हिंसाका पीडितलाई बन्द इजलासमा गोप्य रूपमा बयान दिन लगाउँदा एउटा स्तरको संरक्षण प्राप्त हुन्छ।

⁴¹ See 2010 Human Rights Report: Nepal, U.S. DEP'T OF STATE (Apr. 8 2011).

⁴² Amnesty Int'l Annual Report 2011 – Nepal, AMNESTY INT'L (May 13, 2011), available at: <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/4dce1550c.html>>

⁴³ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011) at 19.

⁴⁴ Rape, Abuse, & Incest National Network, *Sexual Assault Issues: Confidentiality Laws* (2009), available at: <<http://www.rainn.org/public-policy/sexual-assault-issues/confidentiality-laws>>

⁴⁵ Rule 46(b) of the *District Court Rules, 2052* (1997), Rule 60(a) of the *Appellate Court Rules, 2048* (1991) and Rule 67(a) of the *Supreme Court Rules, 2049* (1992) provide for in-camera hearings of cases relating to minors, rape, trafficking in person, divorce and any other case that a court deems necessary.

⁴⁶ *Sapana Malla Pradhan v Government of Nepal*, Writ No. 3561, SC Judgment of Dec. 25, 2007.

⁴⁷ *Ibid.* (Procedural Guidelines for Protecting the Privacy of Parties in the Proceedings of Special Types of Cases (2007)).

⁴⁸ Yuba Raj Subedi and Soorya Prasad Pokharel, *The Criminal Justice System of Nepal*, Attorney General of Nepal 12 (2010).

³⁹ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, G.A. Res. 34/180, 34 U.N. GAOR Supp. (No. 46) at 193, U.N. Doc. A/34/46, entered into force Sept 3, 1981, ratified by Nepal in 1991, Art. 2 and 2(b).

⁴⁰ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011). “Consider this: In survey of victims in the United States, all victims surveyed said that it was “important” or “very important” that what they said or shared with a sexual assault crisis advocate be kept confidential.” Joanna Zannoni, U.S. Dep't of Justice, *Strengthening Sexual Assault Victims' Right to Privacy* (2008), available at: <<http://www.ojp.usdoj.gov/ovc/publications/infores/VictimsRightToPrivacy/pfv.html>>

यौन हिंसाको पीडितलाई⁴⁹ माथि बताइएका संरक्षणले पीडितलाई सहायता प्राप्त गर्न सुरक्षित वातावरण निर्माण गर्छन् र समुदायबाट थप कलंकित हुनबाट समेत जोगाउँछन्।⁵⁰

७.३ ३५ दिने हदम्याद

बलात्कारपीडित महिलाहरूले न्याय प्राप्तिका लागि कानुनी तथा नीतिगत लगायत अन्य विभिन्न समस्या भोग्न परिरहेका छन्। यी समस्यामध्ये पनि प्रहरीमा जाहेरी दर्ता गराउन मुख्य रूपले ३५ दिने हदम्यादको व्यवस्था बाधक बनेको छ।⁵¹ द्वन्द्वकालमा भएका धेरै बलात्कारका घटना सार्वजनिक भएपनि ३५ दिने हदम्यादले गर्दा पीडितहरूलाई न्याय प्राप्तिका लागि कानुनी लडाइँ लड्न सकिरहेका छैनन्।⁵² प्रहरी निकायले पनि प्रायःजसो ३५ दिने हदम्यादको कारण देखाई उजुरी दर्ता गर्न इन्कार गर्ने गरेका छन्। तर अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले भने बलात्कारजस्तो गम्भीर प्रकृतिको मुद्दामा हदम्याद नलाग्ने व्यवस्था गरेको छ।⁵³

सन् २००८ मा नेपालको सर्वोच्च अदालतले सरकारलाई मुलुकी ऐनको जबरजस्ती करणीको महलको दफा ११ मा रहेको ३५ दिने हदम्यादको व्यवस्थालाई परिवर्तन गर्न निर्देशात्मक आदेश जारी गरेको थियो।⁵⁴ उक्त व्यवस्थालाई खारेज नगरेतापनि सर्वोच्च अदालतले उक्त प्रावधानलाई असान्दर्भिक र अव्यवहारिक भएको ठहर गरी शीघ्र हटाउन संविधानसभालाई निर्देशन दिएको छ। उक्त प्रावधान नेपाली फौजदारी कानुनी प्रणालीको कमजोरी भएको ठहर गरी महान्यायधिवक्ताको कार्यालयले समेत सरकारलाई सर्वोच्च अदालतले दिएको निर्देशनात्मक आदेशको पालना गर्दै हदम्यादको अवधि बढाउनुपर्ने सुझाव दिएको छ।⁵⁵ तर हालसम्म

⁴⁹ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011) at 31. Nepal's Interim Constitution contains several protections for the accused, but does not include a confrontation clause like the United State's Constitution. See U.S. Const. Amend. VI. and Nepal's Interim Constitution (2007), §24.

⁵⁰ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011) at 19.

⁵¹ A "statute of limitations" refers to the period of time during which a legal action may be initiated following an offending incident. Each crime carries a different statute of limitations, generally based on the potential sentence attached to that crime.

⁵² No. 11 of the rape chapter of Country Code provides for 35 days law of limitation in the cases of rape.

⁵³ International Committee of the Red Cross, "Practice Relating to Rule 160. Statutes of Limitation," available at: <http://www.icrc.org/customary-ihl/eng/docs/v_cha_chapter44_rule160>

⁵⁴ Sapana PradhanMalla vs. Government of Nepal, Nepal Law reporter 2065, volume 11, pgs 1358-1366.

⁵⁵ Annual Report, Office of Attorney General 2065/66, pg 67.

पनि बलात्कारको घटनाको उजुरी दिने हदम्यादको व्यवस्थामा परिवर्तन भने गरिएको छैन।⁵⁶

राष्ट्रिय कानूनमा रहेको हदम्यादको प्रावधानले बलात्कार पीडितलाई न्यायको प्रत्याभूति गर्नेभन्दा पनि पीडकको बचाउ गरेको छ। बलात्कारपीडित अधिकांश महिला तथा बालिका समाजका अशिक्षित, सीमान्तीकृत र पिछडिएका वर्गका छन्। उनीहरू उजुरी दाखिला गर्ने हदम्यादको बारेमा अनभिज्ञ छन्। पिछडिएका र अशिक्षित वर्गको बाहुल्य रहेको नेपालजस्तो मुलुकमा बलात्कारसम्बन्धी मुद्दामा हदम्यादको व्यवस्था राखिनुहुँदैन भन्ने कथनप्रति बलात्कारलाई जघन्य अपराधको रूपमा अङ्गीकार गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पनि समर्थन जनाएकै छ। ३५ दिने हदम्याद जस्तो कार्यविधिसँग सम्बन्धित व्यवस्थाका आधारमा पीडकलाई कानुनी कारवाहीबाट उन्मुक्ति दिइनुहुँदैन।⁵⁷

पीडितले दस वर्षे द्वन्द्वकालमा राज्य र विद्रोही पक्षबाट भएका बलात्कारको घटनाको कानुनी उपचारको माग गर्दै उजुरी दिन चाहे पनि सम्बन्धित अधिकारीले हदम्यादको जिकिर लिँदै उजुरी दर्ता गर्न इन्कार गर्नेगरेका छन्।

७.४ यौनजन्य र लैंगिक हिंसामा उजुरी गर्ने प्रणालीमा एकरूपता छैन

महिलाविरुद्धको हिंसालाई सम्बोधन गर्न र प्रभावकारी रूपमा काम गर्न विशेष इकाइहरू (Specialized units) प्रभावकारी साबित भएका धेरै उदाहरण छन्। यस्ता इकाइको स्थापनाले यो क्षेत्रमा विशेषज्ञता बढाउन सहयोग गर्ने, धेरै मुद्दाको अनुसन्धान हुने र उजुरीकर्ता वा पीडितलाई पनि गुणस्तरीय र प्रभावकारी सेवा दिन सक्षम हुने भनी धेरै देशका विगतका अनुभवले देखाएको छन्।⁵⁸

हाल नेपाल प्रहरीमा पनि महिलाका मुद्दा हेर्नेगरी विशेष तालिमप्राप्त महिला रहनेगरी महिला प्रहरी सेलको व्यवस्था

⁵⁶ The non-implementation of Supreme Court directives is a common occurrence in Nepal. There is no statute in Nepal criminalizing sexual abuse in the work place. The Supreme Court, for instance, issued guidelines for the protection against sexual abuse in the work place for workers involved in night cabin restaurants, dance bars, and massage centers. The court said that the guideline was a temporary measure until a law can be properly enacted by the legislature. This demonstrates the Supreme Court's willingness to step in when the government has been ineffective in protecting women's rights.

⁵⁷ For example, the U.S. State of New York recently eliminated its five year statute of limitations for rape in its criminal code, available at: <<http://www.gothamgazette.com/article/law/20060630/13/1897>>

⁵⁸ Handbook for Legislation on Violence Against Women, UNITED NATIONS, (2009) at 19, available at: <<http://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/handbook/Handbook%20for%20legislation%20on%20violence%20against%20women.pdf>>

गरिएको छ।⁵⁹ तर यी महिला प्रहरी सेल काठमाडौंलागयत जम्मा पाँचवटा सहरमा मात्र स्थापना गरिएका छन्।⁶⁰ तालिम प्राप्त भएपनि महिला प्रहरी सेलले बलात्कारका मुद्दामा प्रारम्भिक कारबाही समेत गरेको देखिन्छ।⁶¹ यतिबेला महिला प्रहरी सेलका अधिकृतले कस्तो तालिम प्राप्त गर्छन् र महिला प्रहरी सेललाई कस्तो स्रोतसाधन उपलब्ध छ भन्ने कुरा अस्पष्ट छ।⁶² त्यसैले यौनजन्य र लैंगिक हिंसाको उजुरी गर्न प्रोत्साहित गर्न महिला प्रहरी सेलजस्तै विशेष तालिम प्राप्त इकाई स्थापना गर्न अत्यावश्यक छ।

७.५ तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीको अभाव

नेपालमा अधिकांश स्वास्थ्यकर्मीलाई बलात्कारपीडितसँग कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने तालिम समेत दिइएको छैन जसकारण स्वास्थ्यकर्मीले प्रहरीको प्रतिवेदनविना उपचारका लागि आउने पीडितको स्वास्थ्य जाँच र उपचार गर्न इन्कार गर्नेगरेका छन्।⁶³ त्यस्तैगरी प्रहरीले पनि बलात्कार भएको हो भन्ने स्वास्थ्य जाँचको प्रतिवेदनविना उजुरी दर्ता गर्न इन्कार गर्नेगरेका छन्।⁶⁴ परिणामस्वरूप अधिकांश बलात्कारका घटनाको उजुरी नै गरिँदैनन् र अधिकांश पीडितले कानुनी उपचारबाट वञ्चित हुनपुग्छन्।

यौन र लैंगिक हिंसाका लक्षणको पहिचान गरी पीडितको अवस्था बुझ्ने, राम्रोसँग स्वास्थ्य जाँच गरी प्रत्येक घटनाको अभिलेखीकरण गर्ने, उपचार गर्ने, पीडितको स्वास्थ्य र भावनात्मक आवश्यकता वारेको ज्ञान, शारीरिक सुरक्षाको प्रत्याभूति दिँदै स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने र पीडितको अधिकारको सम्मान गर्दै गोपनीयता अपनाउनेजस्ता बलात्कार पीडितसँग कसरी व्यवहार गर्ने भन्ने सम्बन्धमा चिकित्सक र स्वास्थ्यकर्मीलाई विशेष तालिम दिइनुपर्छ।

⁵⁹ Women's situation in Nepal, ONE WOMEN, available at: <<http://www.onlinewomeninpolitics.org/womensit/nepl.pdf>>

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

⁶³ See Margot Dankner, Teresa Taylor and Monica Youssef, Georgetown University Law Center, *Confidentiality and the Legal Process: Leveraging Legislation and Policy to Protect Nepal's Most Vulnerable Victims* (Fall 2011); see also Irene Pisetropaoli, *Sexual Violence Against Women in Nepal: Report of Rape Cases in 2007-2* (2008), at 3, available at: <http://www.childtrafficking.com/Docs/insec_sexual_violence_0109.pdf>; Human Rights Report: Nepal, U.S. DEP'T OF STATE, available at: <<http://www.state.gov/g/drl/rls/hrprt/2010/sca/154484.htm>>

⁶⁴ Ibid, see also Pietropaoli at 6.

८. निष्कर्ष र सुझाव :

निष्कर्षमा, द्वन्द्वबाट प्रभावित महिलाको अवस्थामा सुधार गर्न बृहत्तर रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्छ र न्याय तथा दिगो शान्तिको आधारशिला तयार पार्नुपर्छ। यस सन्दर्भमा देहायका सुझावप्रति शीघ्र ध्यान पुगनु जरुरी छ :

- **कानुनी सुधार :** सबै प्रकारका यौन र लैंगिक हिंसालाई फौजदारी अपराधण बनाउने कानुनको व्यवस्था गरिनुका साथै बलात्कारको हदम्यादसम्बन्धी कानुनमा सुधार, पीडित र साक्षी सुरक्षासम्बन्धी उचित व्यवस्था कानुनी सहायताको प्राप्ति र पहुँचको प्रत्याभूति गर्नुपर्छ।
- **अनुसन्धान र अभियोजनको प्रणालीमा सुधार :** यौनजन्य हिंसालागयत महिलाविरुद्ध हुने हिंसाका घटनाको अनुसन्धान र अभियोजनमा सबै पक्षबाट सहयोग र समन्वय हुने प्रत्याभूति गर्नुपर्छ। प्रहरी कार्यालयमा छुट्टै लैंगिक सम्पर्क व्यक्ति, व्यवस्था, लैंगिक हिंसासम्बन्धी मुद्दाको अनुसन्धान गर्न विशेष इकाई, प्रहरी र सरकारी वकिललाई यौनजन्य हिंसाका मुद्दालाई कसरी सम्बोधन गर्ने भन्ने तालिमलागयत फौजदारी न्याय प्रणालीको विभिन्न क्षेत्रमा विशेष तालिमप्राप्त महिला अधिकारीहरूको नियुक्तिको व्यवस्था गर्नुपर्छ।
- **गोपनीयता :** अनुसन्धान, अभियोजन र अन्य कानुनी प्रक्रियाका दौरान पीडितको गोपनीयताको रक्षा गर्ने तथा तिनीहरूको मुद्दालाई सञ्चारमाध्यमबाट सार्वजनिक हुन नदिने कुराको प्रत्याभूति गर्नुपर्छ।
- **साधनस्रोतको व्यवस्था :** राष्ट्रिय महिला आयोग र भविष्यमा स्थापना हुने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्तासम्बन्धी आयोगजस्ता निकायलाई साधनस्रोतको व्यवस्था गर्दा लगायत कर्मचारी छनौट गर्दा वा अन्य कामकारवाहीमा लैङ्गिक संवेदनशील नीति तथा कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्छ। यस्तै राज्यका अन्य निकायहरूमा समेत महिलाको समान प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता गर्नुपर्दछ।
- **स्वास्थ्य जाँच प्रणालीमा सुधार :** विशेषगरी सामुदायिक स्तरका स्वास्थ्य सेवालगायतका स्वास्थ्य सेवामा बलात्कार लगायत द्वन्द्वपीडित महिलालाई निःशुल्क वा न्यून शुल्कमा स्वास्थ्य जाँच हुने व्यवस्था गर्नुपर्छ।
- **सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग :** सत्य आयोगको कार्यदेशमा द्वन्द्वकालमा विशेषतः महिलाविरुद्ध भएका मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाको अनुसन्धानको प्रावधान राखिनुपर्दछ। पीडित र सम्बन्धित सरोकारवालासँग व्यापक परामर्श बैठक गरी आएका सवाललाई सम्बोधन गर्नेगरी आयोग स्थापना गर्ने कानुनलाई अन्तिम रूप दिनुपर्दछ।
आयोगका आयुक्त तथा कर्मचारी नियुक्त गर्दा महिला र पुरुषको समान प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरिनुपर्दछ। पीडित महिला तथा बालिका र साक्षीको गोपनीयता तथा सुरक्षा

सुनिश्चित गर्नपर्दछ । लैङ्गिकता र महिलाको अनुभवप्रति लक्षित विशेष बन्द सुनुवाइको आयोजना गर्नुपर्दछ । अन्तिम प्रतिवेदनमा महिलाहरूले भोगेका मानवअधिकार उल्लंघनलाई सम्बोधन गर्ने र तिनीहरूको सामाजिक हैसियतको वृद्धि गर्ने सिफारिस छुट्टै समावेश गरिनुपर्दछ । आयोगको अन्तिम प्रतिवेदन वितरित/प्रसारित गरिनुपर्दछ । यसका अलावा लैङ्गिक संवेदनशील अनुसन्धान र लैङ्गिकतामा आधारित हिंसासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरूपको कानूनसम्बन्धमा सम्बन्धित सबै सरोकारवालालाई प्रशिक्षित गर्नुपर्ने सुझाव प्रस्तुत गर्नसक्ने अधिकार दिइनुपर्दछ । यस्तै बलात्कार लगायतका जघन्य अपराधका दोषीलाई माफी दिने व्यवस्था निषेध गर्नुपर्दछ ।

- अन्तरिम राहत र परिपूरण: विद्यमान अन्तरिम राहत कार्यक्रममा बलात्कार, यातना र अन्य किसिमका यौन

हिंसाबाट पीडित भएकालाई समावेश गरिनुपर्दछ । कसुरको गाम्भीर्यलाई मध्येनजर गर्दै बलात्कार र यातनाको हकमा राहत रकम गैरकानुनी हत्या तथा बेपत्ताजस्ता संगीन अपराधको अनुपातमा वितरण गर्नुपर्दछ ।

परिपूरण कार्यक्रमको तर्जुमा गर्दा महिलाको सक्रिय सहभागिताको सुनिश्चितता गरिनुपर्दछ । कस्ता पीडितले परिपूरण पाउने हो भन्ने निक्यौल गर्नपूर्व पीडित महिलाहरूले भोगेका विभिन्न मानवअधिकार उल्लंघनलाई सूचीकृत गरिनुपर्दछ । जस्तै - बलात्कार, यौन हिंसा, विस्थापन, पुरुष सदस्यको अनुपस्थितिमा वहन गर्नपरेको थप घरायसी भार इत्यादि । मासिक पेन्सनका कार्यक्रम, न्यूनतम ब्याजदर का ऋण सहयोग, बालबालिका शैक्षिक सहयोग, स्वास्थ्यको सुविधा, मनोसामाजिक विमर्श, आर्थिक सहयोग, रोजगारीका लागि तालिम महिलामैत्री परिपूरण मानिन सक्छन् ।

